

SAFEVİ TARİKATI VE OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİ

RELATIONS BETWEEN THE SAFEVI CULT AND OTTOMAN EMPIRE

Dr. Bilal DEDEYEV*

Özet

14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Azerbaycan coğrafyası arasında gelişmiş bir kültürel ilişki görülmektedir. Özellikle, Azerbaycan orijinli olan tarikatların Anadolu'da yayılması sonucu zamanla kültürel açıdan güçlü bir Osmanlı-Azerbaycan bağının şekillenmesine alt yapı oluşturmuştur.

Türk dünyasında tarikatlar değişik yönlerden önem arz etmektedir. Türk insanı farklı coğrafyalarda yaşamasına rağmen bu yolla kolaylıkla ilişki kurmakta idi. Aynı şekilde Osmanlı toplumu ile Azerbaycan halkı arasındaki ilişkiler de değişik adlarla ortaya çıkmış tarikatlar aracılığıyla olmuştur. Bu dönem Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini sağlamada etkin rol oynayan dini kurumlardan biri de Safevi Tarikatıdır. Bu tarikatın diğer tasavvufi kurumlardan farklı yönü ise, dini ibadetlerden ziyade siyasi özellikler taşımasıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Anadolu, Safevi Tarikatı, Şeyh Hoca Ali, Şeyh Cüneyd.

Abstract

A developed culturel relation is recognized between Ottoman Empire and Azerbaidjan starting XIV-th century. The spread of Azerbaidjan originated cults in Anatolia acted as a foundation in forming a strong Ottoman-Azerbaidjan tie.

Cults have various importance in the Turkish World. Although the Turkish people live in different places this made them possible to communicate. The relations between the Ottoman society and Azerbaijanian people were made into working order by means of cults emerged under various names. One of the religious foundations that played an active role to provide relations was the Safevi Cult. What diffirenciates this cult from the other mysticisms was that it had political character rather than performing prayers.

Key Words: Ottoman Empire, Anatolia, Safevi Cult, Sheyh Hodja Ali, Sheyh Cuneyd.

GİRİŞ

14. yüzyılın başlarında oluşan Safevi Tarikatı'nın kurucusu İshak b. Cebrail Ebu'l-Feth Safiyüddin Erdebili'dir¹. Safiyüddin, 1252 yılında Erdebil'in Kelhoran köyünde doğmuş, henüz 6 yaşında iken babasını kaybetmiştir. Çocukluğundan itibaren dinî bilgilerle yakinen ilgilenen ve tasavvufa yatkın olan Safiyüddin, bülûğ çağına geldikten sonra zamanının çoğunu Şeyh Ferah Erdebili ve Şeyh Ebu Said Erdebili'nin mezarları başında geçirmeye başlamıştır. Bu dönemde ders alması için Erdebil'de kendine uygun bir mürşit bulamayınca, Şeyh Necibüddin Buzguş (Ö. 1279) ile görüşmek amacıyla, kardeşi Selahaddin Reşid'i görmeyi bahane ederek anasından izin alıp Şiraz'a gitmiştir. Ancak Safiyüddin, Şiraz'a varmadan Şeyh Necibüddin Buzguş vefat etmişti. Bu yüzden bir müddet Şiraz'da kalan Safiyüddin, Mader Süleyman Camii'nde bulunan Şeyh Abdullah Hafifi ve Ebu Zûr'e Erdebili Türbesi'nde yaşamış, bu vesileyle Rükneddin Beyzavi, Raziüddin Malîği, Şeyh Sa'd-i Şirazi ve Emir Abdullah gibi dönemin ünlü mutasavvıflarıyla sohbet etme fırsatı bulmuştur. Bunların içinden Emir Abdullah, genç Safiyüddin'de tasavvufa yatkınlık ve heves görünce, ona meşhur âlim Şeyh Zahid-i Gilani'yi tavsiye etmiştir².

Şeyh Zahid-i Gilani ile görüşme niyetiyle harekete geçen Safiyüddin, ancak dört sene sonra onunla görüşebildi³. Bu görüşmeden sonra Safiyüddin, şeyhinin vefatına kadar onun yanında yirmi beş yıl kalmış, seyri sülûkünü mükemmel bir şekilde tamamlamıştır. Şeyh Zahid'in kızı Bîbi Fatma ile evlenmesiyle⁴ de şeyhinin hem maddî, hem de manevî varisi durumuna gelmiştir.

Şeyh Zahid'in yaklaşık 1300'de vafatı üzerine Erdebil'e yerleşen Şeyh Safiyüddin, Hüseyin Vassaf'ın bildirdiğine bakılırsa, Şeyh Cüneyd-i Bağdadî'den sonra silsile itibariyle tarikatın on ikinci mürşidi olmuştur⁵. Böylece Safevi Tarikatı'nın temelleri atılmış ve kısa zamanda Azerbaycan, Horasan, Irak ve Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Özellikle Anadolu ve Irak'tan her üç ayda bir yaklaşık üç bin ziyaretçinin Erdebil'e geldiği eserlerde yer almıştır. Ayrıca dönemin Azerbaycan hakimi İlhanlı

* Qafqaz Üniversitesi İktisadi İdare Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi, Bakü/Azerbaycan. bdedeyev@qafqaz.edu.az.

¹ Fazlullah b. Rûzbihan, *Tarih-i Alem Ârâ-yi Emînî*, (Rusça'ya çev. G. Minorskaya), Bakü, 1987 s. 77; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar fî Vekayii'l-A'sar*, C. III, (Tercüme Nedim), İstanbul, 1285, s. 179; Memmedali Terbiyet, *Danişmendani Azerbaycan*, (Çev. İsmayıl Şems, Kafar Kendli), Bakü, 1987, ss. 112-115.

² Tevekkülî, *Safvetü's-Sefa*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya bölümü. No. 3099, vr.6b; No. 2123, vr. 14b; İstanbul Belediyesi Ktp., Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları bölümü, No. 1, vr. 24a; Mustafa Ekinci, *Anadolu Alevîliğinin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul, 2002, ss. 55-56; Franz Babinger, "Safiyüddin", *IA.*, C. X, İstanbul, 1966, s. 64; Mehmet Rıhtım, "Azerbaycan Sufileri Halvetîler-Safevîler", *Azerbaycan Millî Elmler Akademisi Elmi Araştırmalar 1-2*, S. 5, Bakü, 2003, s. 258.

³ Hulvî, *Lemezât-ı Hulvîyye ez Lemazât-ı Ulvîyye*, (Haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul, 1993, s. 326.

⁴ Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar*, C. III, s. 180; Terbiyet, *a.g.e.*, s. 114.

⁵ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C. II, (Haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş), İstanbul, 1999, s. 449. Terbiyet, *a.g.y.*'de silsile itibariyle onuncu şeyh olduğunu belirtmektedir.

hükümdarlarından Olcaytu Hudabende (1281–1316) ve Ebu Said Bahadır Han (1317–1335), İlhanlı beylerinden Emir Çoban ve Vezir Hoca Raşidüddin de Şeyh Safiyüddin'in müritleri olmuşlardır⁶. Şeyh Safiyüddin, H. 735 (1334–35) yılında, yaklaşık 83 yaşında Erdebil'de vefat etmiştir⁷.

Şeyh Safiyüddin'den sonra yerine, oğlu Sadreddin (1334–1392), tarikat postuna geçmiştir. Emir Timur'un kendisine saygı ve itibar ettiği bilinmektedir. Şeyh Sadreddin'in 58 senelik uzun süren şeyhlik döneminden sonra, ölümü üzerine oğlu Hoca Ali (1392–1429), arkasından da onun oğlu Şeyh İbrahim (1429–1497) tarikatın şeyhliğini sürdürmüşlerdir⁸.

1447'de Şeyh İbrahim'in vefatıyla Safevi müritleri arasında ortaya çıkan iki ayrı koldan dolayı tarikat bölünmüştür. Şeyh İbrahim'in oğlu Şeyh Cüneyd'in siyasi çıkarlarından rahatsız olan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (1436–1467), kendisiyle akrabalık tesis eden Şeyh Cafer'i tarikatın başına getirmiştir⁹. Cüneyd'le Şeyh Cafer arasındaki şeyhlik mücadelesinden dolayı Cüneyd'in Erdebil'i terk etmesi sayesinde Safeviler'in siyasi yapılanması hızlanmış; tarikat Erdebil dışına taşmıştır. 1459'da seyahatten dönen Şeyh Cüneyd, gayri kanunî de olsa şeyhliğini devam ettirmiş ve 1461'de Şirvanşah Halilullah tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra Safevi Tarikatı'na onun oğlu Şeyh Haydar (1461–1488), ondan sonra ise Şeyh Sultan Ali (1488–1494) şeyhlik yapmıştır. Şeyh Haydar'ın bir diğer oğlu olan İsmail (1501–1524)'in 1501'de Safevi Devleti (1501–1736)'ni kurmasıyla hanedan merkezi Erdebil'den Tebriz'e taşınmıştır¹⁰.

Safevi Tarikatı'nın Anadolu ve Osmanlı Devleti ile İlk Temasları

Safevi Tarikatı'nın Anadolu halkıyla olan ilişkileri, tarikatın kurucusu Şeyh Safiyüddin döneminden itibaren başladığı artık bilinmektedir. Bu devirde, Erdebil'e gelen üç bin civarındaki müridin büyük çoğunluğu Anadolu kökenli idi. *Saffatü's-Safâ*'daki veriler ışığında, Şeyh Safiyüddin'in Anadolu Türklerine gösterdiği saygı ve ihtiram, tarikatın genişlemesi için ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır¹¹. Şeyh Safiyüddin'in Anadolu'daki halife ve müritlerinin sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bunların içinde en tanınmış Şeyh Abdurrahman Erzincani'dir.

⁶ Şerefhan Bitlisi, *Şeref-Nâme*, (Rusça'ya çev. E.İ.Vasilyev), Moskva, 1976, s. 145; Müneccimbaşı, *a.g.y.*; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara, 1992, s. 6; Rıhtım, *a.g.y.*

⁷ Babinger, *a.g.y.*; Hulvî, Şeyh Safiyüddin'in ölüm tarihini çok farklı olarak 1359'da göstermektedir, *a.g.e.*, s. 328.

⁸ Müneccimbaşı, *a.g.y.*; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", *İA.*, C. X, İstanbul, 1988, s. 53.

⁹ Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", *DİA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 123-124.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü, 1993.

¹¹ Tevekkülî'den naklen *Aynı eser*, s.35.

Uzun müddet Amasya'da yaşayan Şeyh Abdurrahman Erzincani, zamanının çoğunu şehir dışındaki mağarada inzivaya çekilerek geçirmiştir¹².

Safevi Tarikatı'nın Anadolu'yla kültürel bağı, Şeyh Sadreddin döneminde de devam etmiştir. Şeyh Sadreddin'in Teke-ili dışında¹³ diğer Anadolu bölgelerinde müritlerinin olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Şeyh Sadreddin'in talebelerinden Mir Seyyid Kasım Tebrizi'nin XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da da tanındığı bilinmektedir. Ali Şîr Nevâyî bu durumu şöyle nakletmektedir: “*Kasım Tebrizi Şeyh Sadreddin-i Erdebili'nin öğrencisi olmuş, sonra Ali Yemeni'ye intisap etmiştir. Semerkand'a giderek Bahaddin Nakşbendi ile görüşüp sohbet etmiştir. Rum'da da tanınmakta idi. Takriben H. 760–830 (1359-1427) yıllarında yaşamıştır*”¹⁴. Hinz'in tespitlerine bakılırsa Şeyh Sadreddin, Doğu Türkleri arasında daha fazla nüfuza sahip olmuştur. Yazar bu düşünceden yola çıkarak, Safeviler'in Anadolu ile ilişkilerinin Şeyh Hoca Ali zamanında başladığını vurgulamaya çalışmıştır¹⁵. Oysa, hem Şeyh Safiyüddin, hem de Şeyh Sadreddin zamanında tarikatın Anadolu Türkleri ile yakın temasta olduğu bilinen bir gerçektir. Muhtemelen HINZ, Anadolu derken Osmanlı Devleti'ni kastetmiştir. Çünkü, Osmanlı Devleti'yle Safevi Tarikatı arasında ilk ciddî temaslar, Şeyh Hoca Ali döneminde ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Safevi Tarikatı'nın yeniden yapılanmaya, yani değişime uğradığı da bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu zamana kadar Sünnî çizgide oldukları bilinen Safeviler'in Şiileşme yönündeki faaliyetleri, esasen Şeyh Hoca Ali zamanında ortaya çıkmıştır¹⁶. Yukarıda anlatıldığı gibi Şeyh Safiyüddin'in Amasya'da faaliyet gösteren Anadolu'daki en tanınmış halifesi, Malatya'da medfun olan Abdurrahman Erzincani bu dönemde¹⁷ Safeviler'in itikadî değişikliğe uğradığını şöyle ifade etmektedir: “*Tâife-i Erdebiliyye şimdiye değin gayetle verâ' ve takvâ ve hüsn-i 'akîde üzere iken hâlen şeytân-ı bedkemân anların sudûruna duhûl ve dimâ'-yı fâside gibi urukuna hulûl idüp tarîka-i eslâfdan ihrâc ve izlâl eyledi*”. Ayrıca bu bilgi, 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyılın başlarında bile Anadolu ile Erdebil arasında gidiş gelişlerin sıkı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Şeyh Hoca Ali'nin tarikata bir takım farklı boyutlar kazandırdığı bu dönemde Timur (1370–1405)'un Azerbaycan ve Anadolu'daki hâkimiyet kurma işgalleri

¹² Mecdî, *Şakayık Tercümesi*, C. I, İstanbul, 1989, s. 78.

¹³ Franz Babinger-Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul, 1994., s. 20; Yusuf Küçükdağ, “Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, *Osmanlı, I*, Ankara, 1999.,s.271

¹⁴ Ali Şîr Nevayî, *Nesâyimü'l-Muhabbe Min Şamâyimü'l-Fütüvve*, (Haz. Kemal Eraslan), İstanbul, 1979, s. 418.

¹⁵ Hinz, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁶ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâst Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993., s. 1; Ekinci, *a.g.e.*, s. 58; Küçükdağ, *a.g.m.*, s. 269; Yazıcı, *a.g.y.*; Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Ankara, 2002, s. 17.

¹⁷ Nişancı Mehmed Paşa, *Hadisat (Osmanlı Tarihi ve Zeyli)*, (Haz. Enver Yaşarbaş), İstanbul, 1983., s. 124'te, Abdurrahman Erzincani'yi Yıldırım Bayezid (1389-1402) zamanı şeyhleri arasında vermektedir.

sürüyordu. Safevi şeyhlerine büyük saygı duyan Timur'un, Anadolu dönüşünde (1404) Şeyh Hoca Ali ile görüşmesi, tarikattaki değişimin hızını biraz daha artırmıştır. Öyle ki Timur, köyleri ile birlikte Erdebil'i Safevi Tarikatı'na vakfederek, bir nevi Şeyh Hoca Ali'ye bu bölgede özerklik tanımıştır. Ayrıca Timur, Anadolu'dan götürdüğü yaklaşık 30 bin esiri, şeyhin isteğiyle azad ederek esirleri onun ihtiyarına bırakmıştır. Orta Anadolu'dan getirilen bu esirler, Rumlu ismiyle anılarak bir kısmının Erdebil'e yerleşip aynı isimde mahalle ve köyler oluşturduğu bilinmektedir¹⁸. Bunu doğru kabul etmeyen Faruk Sümer, bu esirlerin Kara Tatarlar olduğu kanaatindedir¹⁹. Konuyla ilgili kısa bir bilgi *Oruç Beğ Tarihi*'nde geçmektedir: Yazara göre Timur Han, Osmanlı ülkesini Tatar beylerine başışlamayı kastetmişti. Yıldırım Han'ın ricası üzerine Tatar beylerini ve Tatar askerlerini Osmanlı Devleti'nde bırakmayıp, kendisiyle beraber alıp götürmüştür²⁰. Eğer, *Sümer'in* kastettiği Kara Tatarlar söylenenler ise, bunlar Timur'un esiri değil, askerleri olmalıdır. Öyle ise Azerbaycan'da kalan esirler, Anadolu Türkmenler idi.

Şeyh Hoca Ali'ye tanınan bu imtiyazlar, onun zamanla müstakil hareket etmesini sağlamıştır. Bu vesileyle tarikatın yapılanması için maddî ihtiyaç karşılanmış ve onu destekleyen daha çok sadık taraftar topluluğu ortaya çıkmıştır. Böylece Şeyh Hoca Ali, bir nevi Erdebil hâkimi durumuna gelmiştir.

Timur'un Anadolu'dan toplayıp götürdüğü esirlerin Hoca Ali'nin ihtiyarına bırakması, Osmanlı-Safevi Tarikatı ilişkilerinin temellerini oluşturmuştur. Zikredilen esirlerin bir kısmı Erdebil'de kalırken diğer kısmı Anadolu'ya dönmüş, Safeviler adına faaliyet yapmaya başlamışlardır. Safevi Tarikatı'nda Türk mürit sayısının artması da bu döneme tesadüf etmektedir. Bu Anadolu Türkleri sayesinde Safevi Tarikatı, Osmanlı Devleti'nde yayılmaya başlamıştır. Bu yüzden olsa gerek, Osmanlı Sultanları her yıl "*Çerağ akçesi*" adı altında Erdebil'e değerli hediyeler göndermişlerdir²¹.

Şeyh Hoca Ali'den itibaren değişmeye başlayan Safevi Tarikatı, bu dönemde Anadolu ve Osmanlı Devleti'nde iki ayrı çizgide yayılmıştır. Birinci akım Sünnî özelliklerini koruyarak varlıklarını başka tarikatlar üzerinden sürdürmüş; diğeri ise bilim adamlarının Heteredoks olarak nitelendirdikleri Anadolu'daki ehlibeyt sevgisini esas alan gruplar arasında Şîilik hattıyla devam ettirilmiştir.

¹⁸ Hulvî, *a.g.e.*, s. 379; Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-i İrem*, Bakü, 1951, s. 84; Hinz, *a.g.e.*, ss. 8-9; Efendiyev, *a.g.e.*, s. 35; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1998, s. 23; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, C. II, İstanbul, 1970., s. 112; Nihat Azamat "Erdebilî Alaeddin", *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 279; Yazıcı, *a.g.y.*

¹⁹ Faruk Sümer, *Safeviler Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara, 1992, s. 7.

²⁰ Oruç Bey, *Tarih*, (Haz. Adsız), (basım yeri ve tarihi yok), ss. 62-64.

²¹ Hinz, *a.g.e.*, s. 7; Yazıcı, "Safeviler", s. 53.

Osmanlı Devleti'nde Safevi Tarikatı'nın Sünnî Çizgideki Uzantıları

Şeyh Hoca Ali'nin Anadolu'daki Sünnî itikada sahip halifelerinden en tanınmış "Somuncu Baba" adıyla bilinen Hamid b. Musa-yı Aksarayı'dır. Mecdi bu zata şu şekilde anlatmaktadır: "*Hamid b. Musa Hoca Ali Erdebilî hazretlerinden ahz-ı tarikat etmiştir. Lâkin, daha sonraları bâtında asıl tarikatını ârif-i billâh Bayezid-i Bistamî'nin tarikatında bulmuştur. Hamid b. Musa, Yıldırım Bayezid dönemi ulemâsından olup, ayrıca Hacı Bayram-ı Velî'nin Şeyhi olmuştur*"²². Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Somuncu Baba, Safeviye'nin Sünnî çizgide olduğu dönemde bu tarikatın halifesi iken Hoca Ali'nin Şiîliğe meyli üzerine ondan ayrılmış; Bayezid-i Bistami'nin tarikatını bâtında yol olarak kabul etmiştir. Diğer taraftan XIV. yüzyılın sonlarında ve XV. yüzyılın birinci yarısında Ankara'da Hacı Bayram-ı Veli (1353–1430) tarafından kurulmuş Bayramiye tarikatı, Safevi Tarikatı'nın ikinci silsileden Anadolu'daki devamı niteliğinde olmuştur²³. Muhtemelen, Sünnî özelliği nedeniyle *Gölpınarlı*, Bayramiye'yi silsile olarak Safevî Tarikatı üzerinden Halvetîliğe ulaştığını kaydetmiştir²⁴. Fuat Köprülü bu konuda farklı bir görüşte olup, Safevi Tarikatı'nı Şiîlik faaliyetlerinden sonraki şekliyle kabul ederek daha önceki şeyhlerin tamamıyla Halvetîliği uyguladıklarını bildirmiş, bu nedenle Bayramiye'nin direkt Halvetîliğe bağlandığını savunmuştur²⁵. Ancak, Zahid-i Gilani tarafından Hasan-ı Basri'den başlayarak devam eden seyrü sulûktaki Halvet'ten Celvet'e intikal ile içtihad yeniliği yapılmıştır. Zahid-i Gilani'nin halifelerinden olan Sadüddin Fergani Halvetiye, Şeyh Safiyüddin ise, Celvetiye prensiplerini devam ettirmişlerdir²⁶. Bununla birlikte Safeviye ile Halvetiye temelde birleşmektedirler.

Bayramiye, Safevi Tarikatı'nın Sünnî çizgide bir koldan devamı olarak Anadolu'da faaliyet göstermiş ve Osmanlı Devleti'yle yakın temasta bulunmuştur. Osmanlı Sultanı II. Murad, bu dönemde Anadolu'da çok yayılmış olan bu tarikat hakkındaki vaki şikâyetleri tahkik ettirmiş, Şeyh Bedreddin isyanının tekrar yaşanmaması için önlem niteliğinde Hacı Bayram-ı Veli'yi Edirne'ye davet ederek onunla bizzat görüşmüştür. Aynı kökten geldikleri için Tarikatın Şiîleşmiş Safeviler'le bağlantısı bulunduğu yönünde haklarındaki iddiaların iftira olduğu kanaatine varılmış²⁷; Bayramiye Tarikatı mensuplarına devletçe vergi muafiyeti getirilmiştir.

Bayramilik, Hacı Bayram-ı Veli'nin vefatından sonra iki büyük kola ayrılmıştır. Bunlardan biri Hacı Bayram'ın halifesi Akşemseddin tarafından kurulmuş Şemsiye kolu, diğeri ise Hacı Bayram'ın başka bir halifesi olan Bursalı Ömer Dede'nin

²² Mecdi, *a.g.e.*, C. I, ss. 74-76.

²³ Vassaf, *a.g.e.*, C. II, s. 499.

²⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, "Bayramiye", *İA.*, C. II, İstanbul, 1970, s. 424.

²⁵ Fuat Köprülü'den naklen, *Gölpınarlı, a.g.y.*

²⁶ Sadık Vicdânî, *Tarikatlar ve Silsileler (Tamar-ı Turuk-ı Aliye)*, (Haz. İrfan Gündüz), İstanbul, 1995, s. 174.

²⁷ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999, s. 70.

katkılarıyla ortaya çıkan Melâmiye şubesidir²⁸. Bu iki kol dışında, Bayramilik'ten meydana gelen, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Aziz Mahmud Hüdayi Efendî (Ö. 1629)'nin tesis ettiği bir üçüncü kol Celvetiye olmuştur²⁹.

15. yüzyılın ikinci yarısında Safevi Tarikatı'nın uzantısı mahiyetindeki Bayramiliğin özelliklerini taşıyan ve Osmanlı yönetimine yakınlığıyla tanınan Şemsîye kolu faaliyet göstermiştir. Fatih'in manevî hocası durumundaki Akşemseddin, İstanbul'un fethinde de önemli rol oynamıştır³⁰. Ayrıca, sülûkünü Hacı Bayram'dan tekml eden İnce Bedreddin, Lârende ve Bursa'da; Akşemseddin'in halifelerinden olan Şamlı Hamza ve Himmet Efendi, Adana ve Maraş havalisinde Bayramiliği yürüten şahıslar olmuşlardır³¹.

Şiileşmiş Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti

Şiileşmiş Safevi Tarikatı'nın Anadolu ve Osmanlı Devleti'nde ciddî bir şekilde yayılması esas itibariyle Şeyh Cüneyd'in buralara seferiyle başlamıştır. Şeyh Cüneyd, 1447'de devlet kurma niyetini açığa vurunca, amcası Şeyh Cafer ve Karakoyunlu Sultanı Cihanşah tarafından dışlanarak Erdebil'den kovulmuştur. Şeyh Cüneyd, Anadolu'ya gelerek Osmanlı Sultanı II. Murad'a seccade, mushaf ve tesbih göndermiş, Kurtbeli'nde oturma izni istemiştir. Şeyh Cüneyd'in aktif siyasî faaliyetinden haberdar olan II. Murad, “*Bir tahta iki padişah sığmaz*” cevabıyla, Şeyh Cüneyd'e olumsuz yanıt vermiştir. Osmanlı topraklarından çıkmak zorunda kalan Şeyh Cüneyd, Karaman Beyliği'nin başkenti olan Konya'ya gelerek, Şeyh Sadreddin-i Konevî Zâviyesi'ne sığınmış; bir müddet burada kalmış; burada Şeyh Abdüllatif ile yaptığı tartışma yüzünden şehri terk edip, Toros dağlarında meskûn olan Varsaklar içine gitmiştir. Şeyh Cüneyd'in bu tutumu, Konya uleması arasında ciddî bir tepkiye neden olmuş ve durum Şeyh Abdüllatif tarafından, “*Bu Şeyh Cüneyd'in muradı sofilik değildir. Şeriat bozup kendi emaret talep eder*” şeklinde Karamanoğlu İbrahim Bey'e bildirilmiştir. Bunun üzerine, Karamanoğlu İbrahim Bey, Varsak beylerine Şeyh Cüneyd'in yakalanması hakkında emir göndermişse de, Şeyh Cüneyd oradan Suriye'ye kaçmıştır.

Şeyh Cüneyd, Memlûklü sınırları içinde bulunan Haleb'e vardıktan sonra, Haleb civarında Ersûz Dağı'nda harap şekilde olan Hristiyanlar'a ait eski bir kaleyi, bu bölgenin emiri Bilaloğlu'ndan alarak tamir ettirip orada ikamet etmeye başladı. Yaptığı propagandalar sonucu burada çok sayıda taraftar buldu. Şeyh Cüneyd'in yanına gelenler arasında, Anadolu Türkleriyle birlikte Simavna kadısı Şeyh Bedreddin'in oğlu

²⁸ Vicdânî, a.g.e., ss. 27-37.

²⁹ H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiye Tarikatı*, İstanbul, 1982; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1997, s. 412; Gölpınarlı, a.g.y.

³⁰ Ali İhsan Yurt, *Akşemseddin (1390-1459), Hayatı, Eserleri*, İstanbul, 1994, ss. 25-31.

³¹ Eraydın, a.g.y.; Gölpınarlı, a.g.m., ss. 424-425.

da vardı³². Mürit sayısının arttığını gören Şeyh Cüneyd, burada bir emirlik kurmak istedi. Durumdan haberdar edilen Memlûk Sultanı Çakmak, oraya bir grup asker göndererek onu karşısına aldı³³. Çıkan çatışmada 70 kadar Safevi öldü. Bunların üçte biri Anadolu Türkleri idi. Bu savaştan da canını kurtaran Şeyh Cüneyd, büyük zorluklarla Canik Beyliği'ne ulaşabildi. Canik Beyi Mehmed Bey tarafından iyi karşılanan Safevi Şeyhi, Trabzon Rum Despotluğu'nu ortadan kaldırarak devletini burada kurmayı plânladı. Cihat çağrısı yaparak yanına birkaç bin mürit topladı. Trabzon üzerine yürüyüp, kaleyi kuşattı. 1456'da Trabzon düşmek üzere iken, Osmanlı Devleti'nin müdahalesiyle Şeyh Cüneyd geri çekilmek zorunda kalmıştır³⁴. Bu olay, Şeyh Cüneyd'in Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478)'la tanışmasına vesile olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin de Safevi Tarikatı'nı daha yakından tanımasına ve yönetimin Safevi şeyhlerine karşı tavrının eskiye nazaran değişmesine neden olmuştur.

Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki siyasî faaliyetleri Osmanlı Devletince dikkatle izlenmekte idi. Özellikle Uzun Hasan'la olan yakınlık ve akrabalık ilişkisinden sonra Osmanlı yönetimi, Safevi Tarikatı'yla arasındaki bağı tamamiyle kopararak her sene Erdebil'e gönderilen Cerağ akçesinin gönderilmemesine karar verdi. Böylece tarikata yapılan maddî desteğini çekerek Safeviler'in siyasîleşme projesine tepkisini bildirmiştir. Şeyh Cüneyd, seyahatten Erdebil'e döndükten sonra bu duruma sinirlenmiş ve müritlerinden birini Osmanlı sarayına göndererek yardımın devam etmesi yönünde talepte bulunmuştur. Fatih'in "*Vallahi, Teke'nin Koçi ölmüştür*" şeklindeki ilginç olduğu kadar anlamlı cevabı³⁵, siyasallaşmış Safevi Tarikatı'nın Osmanlı yönetimince kabul görmediğini ortaya koymaktadır.

Şeyh Cüneyd'in Anadolu seferi, Safevi Tarikatı'nın bu bölgede genişlemesi için bir altyapı oluşturmuştur. Bu altyapı sayesinde, Safevi şeyhleri Anadolu Türkleri'yle ilişkilerini gün geçtikçe pekiştirmişlerdir. Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu sarayına sığınmaya kadar yaklaşık sekiz sene Anadolu'nun çeşitli yerlerinde propagandasını yaparak 20 binden fazla mürit edinmiştir³⁶. Bunlardan, 12 bini 1459'da Erdebil'e giderek, şeyhin yanında yer almıştır³⁷. En son, Karakoyunlu Devleti kontrolünde bulunan Erdebil'de başarılı olamayacağını anlayınca, Şirvanşahlar Devleti'ni hedef almış ve 1461'de burada öldürülmüştür.

Şeyh Cüneyd'in ölümünden yaklaşık bir ay sonra, Diyarbakır'da bir oğlu dünyaya geldi. Sofiler, çocuğa Haydar ismini vererek daha beşikte iken onu kendilerine

³² Âşıkpaşa-Zâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1332, ss. 264-266.

³³ Yazıcı, *a.g.y.*

³⁴ Âşıkpaşa-Zâde, *a.g.e.*, s. 266-267.

³⁵ *Haniwaldanus Anonimine Göre Sultan Bayezid-i Veli*, (Haz. Richard F. Kreutel), İstanbul, 1997, ss. 35-36.

³⁶ Âşıkpaşa-Zâde, *a.g.e.*, s. 267.

³⁷ Yazıcı, "*Safeviler*", ss. 53-54.

Şeyh tayin etmişlerdir³⁸. Bundan sonra, Safevi Tarikatı'nın propagandasını, Haydar'ın etrafında toplanan Anadolu Türkmenleri yapmaya başlamıştır. Böylece, Tarikatın Osmanlı Devleti'ndeki yayılmacılığı, Erdebil merkezli Safevi halife ve müritleri tarafından hayata geçirilmiştir. Bu halifeler, bir müddet Erdebil'de kalıp, tarikatın işleyiş şeklini öğrendikten sonra, aldıkları talimatlar üzerine memleketlerine dönerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Hoca Sadeddin, bu gelişmeyi şu şekilde açıklamaktadır: “(Şah İsmail'in) atalarının halifeleri Rum diyarına yayılmış olmakla Ali dostları ile müritleri sayıya gelmez ve hesaba sığmaz ölçüye ulaşmıştı”³⁹.

Safevi Tarikatı'nın Osmanlı Devleti'nde yayılmasının nedenini sadece tarikat mensuplarının faaliyetlerine bağlamak doğru olmazdı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durum, özellikle İstanbul'un fethinden sonra yeniden yapılandırma çerçevesinde yapılan bazı değişiklikler, halk arasında gayri memnun grupların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Fatih (1451-1481) döneminde üst düzey görevler, aşiret beyleri yerine medreselerde yetişmiş disiplinli ve bilgili kişilere devredilerek ülkedeki yönetimde medrese kültürü hakim kılınmaya çalışılmıştır. Bu durum, özellikle aşiret usullerine bağlı olarak hayatlarını sürdüren Türk halkının itirazına neden olmuştur. Üst düzey görevlilerin özellikle göçebelere karşı kötü tutumu, küskün bir topluluk oluşturmuştur⁴⁰. Ayrıca, yerleşik hayat düzenine ağırlık veren Osmanlı yönetimi, bu konuda göçebelere birtakım sorunlar da yaşamıştır. Bu durumdan bazı devlet yetkilileri kendi isteğince istifade etmişlerdir. Örneğin, Akkoyunlular'ın Azerbaycan'ı ele geçirerek güçlenmesi, Osmanlı hakimiyetine yeni alınmış Karaman halkını cesaretlendirmişti. Olayların bu şekilde gelişmesinden endişelenen Fatih, Karaman – Akkoyunlu ilişkisini kesmek için harekete geçti. 1468'te Karaman Beyliği'ni tamamen ortadan kaldırıp, Türkmen aşiretlerinin direncini kırmak maksadıyla Osmanlı ordusunu Rum Mehmed Paşa komutasında Karaman'a gönderdi. Rum Mehmed Paşa ise verilen görevin tam tersini yaparak boş yere çok adam öldürdü. Cami ve medreseleri dağıttı. Aşık Paşa-Zade'ye göre kadınlar bile çıplak edilip sokağa bırakılmıştır. Ereğli'de aman dileyen Müslümanların hepsini kılıçtan geçirmiştir. Karaman'dan ayrılarak Varsak Türkmenlerine aynı şeyi yapmaya çalışmışsa da Varsak beylerinden Uyuz Bey'e yenilerek geri çekilmiştir. Karaman halkını Osmanlı Devleti'ne düşman ettiği için Fatih kendisini ilk önce azletmiş sonra da öldürtmüştür⁴¹.

Rum Mehmed Paşa'nın Karaman'da yaptıkları, Osmanlı Devleti'nde yeni bir sosyal sorunun ortaya çıktığını göstermekte idi. Yönetimin gayri Türk ümeranın eline

³⁸ Ruzbihan, *a.g.e.*, s. 79; Âşıkpaşa-Zâde, *a.g.e.*, s. 267.

³⁹ Hoca Sadeddin, *Tâcü'l-Tevarih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), C. III, İstanbul, 1979, s. 345.

⁴⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, C. II, Ankara, 1979, s. 32.

⁴¹ Âşıkpaşa-Zâde, *a.g.e.*, ss.172-173; Solak-Zâde, *Tarih*, C. I, (Haz. Vahit Çabuk), Ankara, 1989, ss. 320-321; Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü'l-Tevarih ve'l-Ahbar*, III. kısım, İstanbul, 1270, s. 33; Necdet Sevinç, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul, 1999, s. 313.

geçmesi, “*Millî Sorun*” denebilecek devlet-Türk halkı ayrımını beraberinde getirmiştir. Fatih’in dengeli siyaseti, olayın büyümesini bir nebze engellemiştir. Buna rağmen İstanbul’un imarında Türk ailelere uygulanan mukataa vergisi ile Karaman’daki Âşık Paşa-Zade’nin deyişiyle “*İstanbul’un intikamını almak*”⁴² gibi nahoş olaylar, değinilen bu sorunun gündeme gelmesi için zemin oluşturmuştur. Özellikle Fatih’in ölümünden sonra vezarette Türk – devşirme mücadelesi belirgin hal almıştır. Yönetimdeki sıkıntının ceremesini ise Türkmenler çekmiş; komşu Türk devletlerine yakınlık göstermeye başlamışlar ve birçoğu yerlerini terk ederek gitmişlerdir.

Bu dönem Osmanlı Devleti’nde yeni yapılanma ile birlikte halk arasında da bazı bölünmeler başka bir sosyal sorun ortaya çıkarmıştır. Öyle ki, 15. yüzyılda, genelde ilmiye ve kalemiye sınıfının yetiştiği Osmanlı medreseleri, fıkıh ağırlıklı bir eğitim sistemini benimsemişti. Medreseler, ilim adamı yanında devlet adamlarını da yetiştiren eğitim kurumları olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin yanında yer alan medreseliler, Müslüman halkın homojen kesimini teşkil etmişlerdir. Bunlar, İslâmî yönetime sahip Osmanlı Devleti’nde halk ve yönetim arasında iletişim rolünü oynamıştır. Medrese kökenli ulema sınıfından gelen Şeyhülislâm, devlette vezirîâzâmdan sonra gelen bir kişi olmuştur⁴³. Ayrıca, Osmanlı Devletinde eyaletlerin yönetimi yine saray medresesinde yetişmiş bürokratların elinde olmuştur. Durum böyle iken, medrese kültürünün dışında kalan halk ise bazı tasavvufî gruplara yönelmeye başlamıştır. Devlet bu grupların bir çoğunu kontrol altında tutabilse de, bazıları ise, özellikle klâsik Osmanlı eğitiminden uzak kalan Türkmen aşiretleri, Sünnî inanca aykırı Anadolu’da eskiden beri marjinal olarak mevcut, ehlibeyt sevgisini esas alan zümrelere sempati duymaya başlamış⁴⁴, sonuç olarak devletine asi heterojen gruplar haline dönüşmüşlerdir.

Ancak, ortaya çıkan bu sorunlara rağmen, Osmanlı Devleti’nde meydana gelen yapısal değişiklikler sistemli olarak devlete bağlılığı aşılammış, toplumun büyük kesiminde hanedana ve devlete sadakati öne çıkarmıştır. Devletin bu resmî doktrinine ayak uyduramayan bazı gruplar, rahat hareket edemeyince, daha serbest olabilecekleri bir ortama sahip olan gruplara meylenmiş ve komşu bölgelere göç etmeye başlamışlardır.

1470’te Uzun Hasan, Şeyh Haydar’ı Erdebil’de resmen Safevi Tarikatı’nın başına getirdi. 1477’te Uzun Hasan’ın kızıyla evlendikten sonra işini sağlama alan Şeyh Haydar, tarikat içinde yeniden yapılanmaya gitti. Bir taraftan tarikat şeyhliği

⁴² Âşıkpaşa-Zâde, *a.g.e.*, s. 171.

⁴³ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, I, (Fatih Devri Kanunnameleri)*, İstanbul, 1990, s. 318; Ahmed Tabakoğlu, “Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 22.

⁴⁴ Yusuf Küçükdağ, “Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Şiî Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası”, *XIII. Türk Tarihi Kongresi, 4-8 Eim 1999 Ankara*, Ankara, 2002, ss. 440-444.

yaparken, diğer taraftan müritleri silahlanmaya başlamış; Safevi müritlerinin tarikata has üniformayı andıran on iki kırmızı dilimli “*Haydarî taç*” olarak adlandırılan sarıklı külâh giymeleri de bu dönemde gerçekleşmiştir⁴⁵. Şeyh Haydar’ın devlet kurma yolundaki faaliyetlerinden bir diğeri de sultanlar gibi kendine özgü tuğra şeklinde mühür kullanmış olmasıdır. Bu mührü ilk defa Çerkez seferi dönüşünde bir taraftan dedesi olan Şeyh Zahid-i Gilani’nin ahfadına miras suretiyle kalmış yerleri teyit ettirmede kullanmıştır⁴⁶. Böylece Şeyh Haydar, devlet kurma yolunda gereken şartların birçoğunu tamamlamış bulunuyordu. Kendi tarikatına has kıyafeti, yeterli sayıda silahlanmış askerleri ve devlet nişanesini hatırlatan tuğrasıyla tarikattan çok bir küçük devlet şeklini andırmakta idi.

Şeyh Haydar, 1483’ten 1488’e kadar üç defa Dağıstan üzerine sefere çıktı. Her defasında yanına 10 bin kadar taraftar topladı. Ruzbihan, bunların büyük çoğunluğunun Anadolu’daki Karaman, Tekelü ve Hamid-ili aşiretlerinden geldiğini kaydetmektedir⁴⁷. Yine tarihsiz bir Osmanlı belgesinden Şeyh Haydar’ın ordusunda Karamanlı ve Varsaklı Türkmenlerin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, daha önce Osmanlılarca Konya ve çevresinin ilhaki sırasında Osmanlı ordusuna karşı savaşmış aşiretlerdi. Ayrıca, belgedeki bilgilerden yola çıkarak Şeyh Haydar’ın komutanlarından birinin 1468-de Rum Mehmed Paşa’nı mağlup eden Varsaklı Uyuz Bey olduğu görülmektedir⁴⁸.

Şeyh Haydar’ın bu faaliyetlerini Osmanlı Devleti de dikkatle izlemekte idi. Osmanlı tebaasından olan çok sayıda Türkmen’in bu harekâta yer alması, II. Bayezid (1481–1512)’i tedirgin ediyordu. Erdebil’in, Akkoyunlu Devleti sınırları içinde ve kontrolünde olması az da olsa onu rahatlatıyordu. Çünkü her iki devlet Şeyh Haydar’ın siyasi faaliyetlerinden rahatsız idi. Buna rağmen, yine Azerbaycan ve İran’da memuriyette bulunan Osmanlı vatandaşlarıyla Safevi müritlerinin karıştırılmaması için 1486’da Akkoyunlu Devleti’ne bir mektup gönderildi. Şeyhülislâm Kadı İsa Saveci adına II. Bayezid’den geden mektupta Akkoyunlu Devleti’nde bulunan Osmanlı memurlarına yardım edilebilmesi istenmekteydi. Ayrıca iki taraf arasındaki iyi ilişkiler hatırlatılarak memurlardan birisine yapılacak iyilik ve hizmetin çok makbul sayılacağından, oradaki Osmanlı tebaasına İstanbul’ca özellikle Osmanlı hanedanınca teveccüh ve muavenetde bulunulması öngörülmüştür⁴⁹.

1488’de Şeyh Haydar’ın öldürülmesiyle tarikat başsız kalmış, müritler ise Akkoyunlu baskısı üzerine etrafa dağılmıştır. Akkoyunlu Sultanı Yakup(1479–1490)’un, Şeyh Haydar’ın ölümünden sonra II. Bayezid’e yazdığı mektubunda, “*Safevi*

⁴⁵ Ruzbihan, *a.g.e.*, s. 83; Müneccimbaşı, *a.g.y.*; Hinz, *a.g.e.*, s. 65; Ekinci, *a.g.e.*, ss. 100-101.

⁴⁶ Hinz, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁷ Ruzbihan, *a.g.e.*, s. 82-95.

⁴⁸ *Topkapı Sarayı Müze Arşivi (TSMA)*, No.E. 5469/1.

⁴⁹ *TSMA*, No. E. 11606.

Tarikatı bizim adaletimiz altına alınmıştır” diye bilgi vermesi⁵⁰, tarikatın tamamıyla Akkoyunlu kontrolünde olduğunu göstermektedir. Bu olaydan bir ay sonra Ağustos 1488’de Osmanlı elçisi muhtemelen nişancı Davud Paşa Tebriz’e gelmiş, II. Bayezid’den Sultan Yakup’a mektup ve hediyeler getirmiştir⁵¹. Her iki devletin bu konudaki tutumu, Osmanlılar’la Akkoyunlular’ın Safevi Tarikatı’nın şeklini değiştirme konusunda işbirliğine gittiğini göstermektedir. Sultan Yakup’un mektubuna cevap olarak II. Bayezid’in gönderdiği mektupta “*Senin bu zaferin Şam ve Rum’a sevinç getirmiştir*” ifadesinin yer alması⁵² ile bu ülkelerden giden Türkmenlerin önünün kesileceği kastedilmiş olmalıdır. Sonuçta ise, tarikata siyasetten uzak eski özelliği yani, önceki Sünni şeklinin tekrar kazandırılması düşünülmüştür. Eğer, Sultan Yakup’un genç yaşta zamansız ölümü olmasaydı, muhtemelen bu plân gerçekleşecek ve Safevi Devleti’nin kurulması belki bir hayal olarak kalacaktı.

Şeyh Haydar’ın ölümünden sonra dört bir tarafa dağılan Anadolu kökenli Safevi sofileri, bir de Akkoyunlu Sultan Rüstem (1492–1496) tarafından serbest bırakılan Şeyh Sultan Ali zamanında Azerbaycan’da ortaya çıkmıştır. Şeyh Sultan Ali’nin etrafına toplanan sofilerin sayısı hakkında kesin bir rakam tespit edilememiştir. Fakat, Şeyh Sultan Ali başkanlığındaki sofilerin, Akkoyunlu askerleriyle birleşerek iki defa peş peşe Sultan Rüstem’e karşı olan Sultan Baysungur (1490-1492)’un güçlerini yendiğine bakılırsa, çok sayıda müridin bu sırada bir araya geldiği söylenebilir. Bunların içinde Anadolu’dan gelerek katılmış taze kuvvetlerin olduğu tahmin edilebilir. Sultan Rüstem, bu gelişme karşısında korkuya kapılarak Şeyh Sultan Ali’yi ortadan kaldırmış (1494), İsmail’le birlikte, Safevi müritleri de takibe almıştır⁵³. Sultan Ali’nin katlinden Safevi Devleti’nin kuruluşuna kadar tarikatın ciddî bir faaliyeti olmadığından, Safevi-Anadolu ilişkileri kısmen zayıflamış olmalıdır.

İsmail’in ortaya çıkmasıyla, Safevi Tarikatı Osmanlı topraklarında tekrar harekete geçti ve her taraftan Safevi mensupları yeni parlamış şeyhlerine varmak için Azerbaycan taraflarına göç etmeye başladı. Bu nedenle Anadolu’da da bir hareketlenme söz konusu oldu. Hal böyle iken II. Bayezid, birtakım ciddî önlemlere başvurdu. 1500 sonlarında hudut komutanlarına gönderilen hükümlerde Erdebil Şeyhi’ne giden veya gelen sofilerin hepsinin yakalanıp öldürülmesi istendi⁵⁴. Ancak,

⁵⁰ Feridun Bey, *Münşeatü’s-Selatin*, C. I, İstanbul, 1274, ss. 302-304.

⁵¹ Ruzbihan, *a.g.e.*, s. 99. Ayrıca, II. Bayezid ve Sultan Yakup arasındaki genel yazışmalarda bir gizlilik söz konusudur. Bu durumu sn. Farzalibeyli de sezerek dile getirmiştir. Ancak, yazar bunun neden bu şekilde yapıldığını anlatmamıştır. Şahin Fazil Farzalibeyli, *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV-XVII asrlar)*, Bakü, 1999, s. 91.

⁵² Feridun Bey, *a.g.y.*

⁵³ Şerefhan, *a.g.e.*, ss. 145-146; Münecimbaşı, *a.g.e.* s.181; Hinz, *a.g.e.*, ss. 80-82; Fahrüddin Musevî Erdebilî Necefi,, *Tarihi Erdebil ve Danişmendân*, C. I, Tahran, 1388.s. 81.

⁵⁴ *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, (Haz. İlhan Şahin-Feridun Emecen), İstanbul, 1994. s. 8, 21. Bu hükümlerde daha önce sofilerin öldürülmesi konusunda yazılmış olan bir emimmeden bahsedilmektedir.

Sivas sancakbeyi ile Kastamonu sancakbeyi Şehzade Mahmud'a⁵⁵ 1501 Haziran ortalarında gönderilen hükümden anlaşıldığına göre, padişahın emirleriyle amel olunmayıp, Kızılbaş sofilerden 400'er ve halifelerden ise 2000'er akçe alınarak serbest bırakılmışlardır. II. Bayezid, bu duruma kızarak hükmün ihmal edilmemesi ve yakalanan Erdebil sofilerinin kesin olarak öldürülmesini tekrar bir hükümle emretmiştir⁵⁶. Yaklaşık 10 gün sonra Şehzâde Mahmud'a yazılan hükümden yolsuzluk olayının tekrarlandığı görülmektedir. Bu defa çok sert üslûpta yazılmış emirname, teftiş grubunun gönderileceği ve olayın doğru olduğu takdirde görevlilerin idam olunacağından bahsedilmektedir. Ayrıca, şehzadeden her üç ayda bir olmak üzere yakalanan sofilerin listesi istendi⁵⁷. Aynı muhtevayı içeren mektuplar diğer şehzadelere de gönderildi⁵⁸. II. Bayezid, sınırda aldığı önlemler dışında Azerbaycan'daki siyasî gelişmeleri de takip etmekte idi. Padişah, Şehzade Selim'e ve Sivas sancakbeyine gönderdiği mektuplarda, Erdebil oğlu ile Şirvanşah ve Akkoyunlular'ın durumları hakkında bilgilerin alındığı ve bu bilgi akışının devam etmesi gerektiği bildirilmiştir⁵⁹.

Alınan tüm önlemlere rağmen, Osmanlı'dan Azerbaycan'a olan göç önlenememiş; İsmail, Tebriz'i ele geçirip şahlığını ilân etmişti. Bu sırada Venedik'le ciddî bir şekilde sorun yaşayan⁶⁰ II. Bayezid, Safevi Devleti'nin kurulmasını engellemekte biraz geç kalmıştı. Aldığı önlemler ise sınır valileri yüzünden etkisiz olmuştur.

1500'ün yazında Erzincan'da bulunan İsmail'in safına 6 binden fazla Osmanlı tebaası olan Ustaclu ve Bozok Türkmen'i katılmıştır. Bunlar sayesinde önce Şirvanşah, daha sonra da Sultan Elvend yenilmiş; Akkoyunlu'nun yerine 1501'de Safevi Devleti kurulmuş, böylece Osmanlı Türkmenleri için Azerbaycan bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda, Şah İsmail'in başarıları, Anadolu'da yaşayan Safevi sempatzamı pek çok kişinin o taraflara göç etmesine neden olmuştur. Halk arasında da "Şah İsmail yakında bir sefer düzenleyerek Osmanlı ülkesini hakimiyeti altına alacak." diye dedikodular dolaşmaya başlamıştır. Buna mukabil Safevi taraftarları, Şah geldiği zaman ona yardım için ciddî bir şekilde silahlanmaya başlamışlardı⁶¹.

Safevi Devleti kurulduktan sonra bu sistem kurumlaştırılarak "Halîfetü'l-Hulefa" adı altında devam ettirilmiştir. Kurumun ilk Halife Beği ise, Şah İsmail'in

⁵⁵ Bu sırada Şehzade Mahmud, Kastamonu sancakbeyi idi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II., Ankara 1998, s. 592.

⁵⁶ *Ahkâm Defteri*; aynı hükümler.

⁵⁷ *Ahkâm Defteri*; s. 78, 79.

⁵⁸ *Ahkâm Defteri*; s. 79.

⁵⁹ *Ahkâm Defteri*, s. 32, 92, 125.

⁶⁰ Selahattin Tansel, "Yeni Vesikalar Karşısında Sultan İkinci Bayezit Hakkında Bazı Mütalâalar", *Belleten*, C. XXVII/106, Ankara, 1963, s. 204.

⁶¹ *Haniwaldanus Anonimi*, ss. 45-48.

yedi kişilik yakın çevresinden olan Talış Hadim Bey olmuştur⁶². Bu durum resmi bir şekilde Tarikatın devlet haline getirildiğinin açık göstergesidir. Devlet doktrini haline gelen Safevîlik faaliyetlerini ise, “Şeyh” diye tanınan Safevî halifeleri yönetmişlerdir. Safevî menşeli halife ve müritlerin Osmanlı Devleti’ndeki faaliyetleri kısaca şu şekilde sıralanabilir:

1. Anadolu ve Osmanlı Devleti’ne gelen Safevî mensuplarının başlıca işi, özellikle ehlibeyt sevgisi ağır basan zümreler içinde meclisler tertipleyerek Şiiilik itikadını tebliğ etmek.

2. Anadolu’dan Azerbaycan’a kitleler halinde göçleri düzenlemek için çalışmalar yapmak⁶³.

3. “Nezir ve Sadaka” adıyla toplanan para ve çeşitli adakları Erdebil Tekkesi’ne götürmek⁶⁴.

4. Osmanlı Devleti’nde iç kargaşa çıkarıp, isyan ve ayaklanmalar düzenlemek. Rumeli’nde bile bir grup Safevî’nin silahlanarak Şah İsmail’in Osmanlı Seferi esnasında yardım etmek için beklemeleri, Osmanlı topraklarında sistemli bir çalışmanın olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁵.

1511’de ortaya çıkan Şah Kulu isyanında ayaklanmaya iştirak edenlerin 15 bin civarında olduğu bilinmektedir. Nitekim Şeref Han, Tebriz’e ulaşan Osmanlı Türkmenlerinin sayısını 15 bin olarak göstermektedir⁶⁶. Bu rakam, sadece Antalya ve çevresinden toplanmış Kızılbaşlar olmalıdır. Bu dönemde Anadolu’da Şah İsmail taraftarları o kadar artmıştı ki, Şehzade Korkut ve Şehin Şah, saltanat mücadelelerinde onların desteğini elde etmek için Safevîliğe meyilli görünmek zorunda kalmışlardır⁶⁷.

Bundan yaklaşık iki sene sonra, Şah İsmail tarafından görevlendirilen Nur Ali Halife, Erzincan’a gelerek yeni bir ayaklanma başlattı. Bunun sonucu, daha Karahisar’da iken Sivas, Amasya, Tokat ve Çorum’dan 4 bin hanelik Safevî müridi topluluğu kendisine katılmıştı. Bu da yaklaşık 20 bin kişi kadar olmaktadır ki, bazı araştırmacılar 30 bine kadar ulaştığını kaydetmişlerdir⁶⁸.

Zaman geçtikçe artan Safevî baskısı, Osmanlı’dan Azerbaycan’a yapılan kütleli göçlerin de sayısını çoğaltmıştır. Artık ciddî tehlike boyutuna ulaşan bu göçler, Osmanlı Devleti’ni karşı önlem almaya zorlamış, netice itibarıyla Safevîler’e

⁶² Hoca Sadeddin, *a.g.e.*, C. IV, s. 202; Peçevî, *Tarih*, C. I, (Hz. Fahri Ç. Derin-Vahit Çabuk), İstanbul, 1980, s. 174.

⁶³ Bilal Dedeyev, “Azerbaycan-Osmanlı Devleti İlişkilerinde Göç Olayları (1450-1520)”, *Medeniyet dünyası (Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Üniversitesi haberleri)*, Sayı XII, Bakü, sentyabr -2006, ss.263-270.

⁶⁴ Hoca Sadeddin, *a.g.e.*, C. IV, s. 171.

⁶⁵ Safevîlik faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ekinci, *a.g.e.*, s. 121-124.

⁶⁶ Şerefhan, *a.g.e.*, s. 156.

⁶⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁸ Hüseyin Arslan, *16 yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul, 2001, s. 319.

karşı askerî harekât düzenlenmiştir. Çaldıran (24 Ağustos 1514)⁶⁹ mağlubiyeti, Şah'ın itibarını zedeleyip, Safevi Devleti'nin gücünü kırmışsa da Osmanlı'dan Azerbaycan'a göçün önü tamamen alınamamıştır. Safevi Devleti'ne Anadolu'dan göçler, 16. yüzyıl boyunca sürmüştür⁷⁰.

SONUÇ

14. yüzyılın başından itibaren Anadolu'ya açılan Safevi tarikatı, Şeyh Hoca Ali döneminde Osmanlı Devleti'nde yayılmaya başlamıştır. Safevilik, Osmanlı Devleti'nde hem Sünnî, hem de Şîî çizgide faaliyet göstermiş, bu tarikatın Sünnî kolunun devamı niteliğinde olan Bayramilik, Fatih döneminde Osmanlı yönetimine en yakın tarikat olmuştur.

Safevi Tarikatı, yaklaşık 14. yüzyılın sonlarından başlattığı Şiileşme sürecini 15. yüzyılın ortalarından itibaren hızlandırmış; bu durum, Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiştir. Bu nedenle II. Murat Şeyh Cüneyd'e kendi topraklarında barınma izni vermemiş, yarım asırdan beri tarikata gönderilen "Çerağ akçesi" Fatih döneminde kesilmiştir. Osmanlı yönetimi böylece siyasallaşmış Safevi Tarikatı'na karşı tepkisini ortaya koymuştur. Osmanlı yönetiminde oluşan bu tavır, II. Bayezid zamanında biraz daha artmıştır. II. Bayezid, gücünü Anadolu Türkmenlerinden alan Safevi Tarikatı'na karşı, kendisi ile aynı düşüncüyü paylaşan Akkoyunlu Sultan Yakup'la iş birliğine girmiştir. Bunun sonucu iki ülke arasında sıkı bir diplomatik ilişki kurulmuştur. Bu sırada Şeyh Haydar'ın öldürülmüş; Safevi Tarikatı'na eski Sünnî şeklinin verilmesine karar verilmiştir.

15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ndeki sosyal yapılanmadan doğan sorunlar sonucu Anadolu Türkmen ve hetorejen qrupların da desteğini alan Şii Safevi Tarikatı siyasileşmesine hız kazandırmıştır. Ortaya çıkan sosyo-kültürel gelişmeler sonucu, Safevî Tarikatı'na Anadolu'dan gidenlerin sayısı artmıştır. Bu durum ise Osmanlı Devleti'ni bazı bölgelerin boşalmasıyla ciddi sıkıntıya sokmuştur.

⁶⁹ Sultan Selim'in Şehzâde Süleyman'a gönderdiği zafernâmede Osmanlı ordusunun Receb ayının evvelki Çarşamba gününün kuşluk vaktinde Çaldıran Sahası'na ulaştığı bildirilmektedir. Malum, o gece, harp meclisi kurulup beklenilmeden, ertesi gün sabah erkenden savaş başlanmıştır. Bu da 3 Recep H. 920'de, yani 24 Ağustos 1514'te gerçekleşmiştir. Bkz. Feridun Bey, *a.g.e.*, s. 339-340. Bu tarihi bazı tarihçiler de kabul etmişlerdir. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 268; Küçükdağ, *Anadolu'yu Şiileştirme*, s. 275.

⁷⁰ Savaş, *a.g.e.*, ss. 156-158; Ayrıca, Pîr Sultan Abdal da bu hususu şiirinde açık bir biçimde dile getirmektedir:

Pîr Sultan Abdal'ım dünya durulmaz

Gittim giden ömür geri dönülmez

Gözlerim de Şah yolundan ayrılmaz

Ben de bu yayladan Şah'a giderim.

Bkz. Abdalbaki Gölpınarlı, *Türk Tasavvuf Şiiri Antolojisi*, 1972-yersiz, ss. 222-223.

15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında ise Erdebil Safevi teşkilâtının güçlenmesi sonucunda Osmanlı topraklarında Şîi meyilli gruplar Şah İsmail'e desteklerini artırmış, bu durum da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Sultan Selim'in, başlattığı siyasî, dinî, ekonomik, millî ve askerî önlemler sayesinde 24 Ağustos 1514'te gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail mağlup edilerek Safevi yayılmacılığının önüne geçilmiştir. Buna rağmen, devlet politikası haline gelen Safevilik, Osmanlı Devleti'ndeki etkilerini daha sonralar da sürdürebilmiştir.

KAYNAKÇA

- II. BAYEZİD DÖNEMİNE AİT 906/1501 TARİHLİ AHKÂM DEFTERİ, (Haz. İlhan Şahin-Feridun Emecen), İstanbul, 1994.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. II, Ankara, 1979.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I, (Fatih Devri Kanunnameleri)*, İstanbul, 1990.
- ALİ ŞÎR NEVAYÎ, *Nesâyimü'l-Muhabbe Min Şamâyimü'l-Fütüvve*, (Haz. Kemal Eraslan), İstanbul, 1979.
- ARSLAN, Hüseyin, *16 yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul, 2001.
- AŞIKPAŞA-ZADE, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1332.
- AZAMAT, Nihat, "Erdebilî Alaeddin", *DİA.*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 279.
- BABINGER, Franz, "Safiyüddin", *İA.*, C. X, İstanbul, 1966, s. 64-65.
- BABINGER, Franz - KÖPRÜLÜ Fuad, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul, 1994.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa, *Gülistan-i İrem.*, Bakü, 1951.
- DEDEYEV, Bilal, "Azerbaycan-Osmanlı Devleti İlişkilerinde Göç Olayları (1450-1520)", *Medeniyet dünyası (Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncesenet Üniversteti haberleri)*, Sayı XII, Bakü, sentyabr -2006, ss.263-270.
- EFENDİYEV, Oktay, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü. 1993.

- EKİNCİ, Mustafa, *Anadolu Alevîliğinin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul, 2002.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1997.
- FARZALİBEYLİ, Şahin Fazil, *Azerbaycan ve Osmanlı İmpariyası (XV-XVII asrlar)*, Bakü, 1999.
- FAZLULLAH B. RÛZBİHAN, *Tarih-i Alem Ârâ-yi Emînî*, (Rusça'ya çev. G. Minorskaya), Bakü, 1987.
- FERİDUN BEY, *Münşeatü's-Selatin*, C. I, İstanbul, 1274.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, "Bayramîye", *İA.*, C. II, İstanbul, 1970, s. 423-426.
- , *Türk Tasavvuf Şiiri Antolojisi*, 1972-yersiz.
- Haniwaldanus Anonimine Göre Sultan Bayezid-i Veli*, (Haz. Richard F. Kreutel), İstanbul, 1997.
- HINZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara, 1992.
- HOCA SADEDDİN, *Tâcü't-Tevârih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), C. III,IV, İstanbul, 1979.
- HULVÎ, *Lemezât-ı Hulvîyye ez Lemazat-ı Ulviyye*, (Haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul, 1993.
- HÜSEYİN VASSAF, *Sefîne-i Evliya*, C. II, (Haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş), İstanbul, 1999.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1998.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şii Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası", *XIII. Türk Tarihi Kongresi, 4-8 Eim 1999* Ankara, Ankara, 2002, ss. 435-444.
- , "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı, I*, Ankara, 1999, ss.269-281.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, 1993.
- MECDÎ, *Şakayık Tercümesi*, C. I, İstanbul, 1989.
- MEHMED B.MEHMED EDİRNEVÎ, *Nuhbetü'l-Tevarih ve'l-Ahbar*, III.kısım, İstanbul, 1270.

- MÜNECCİMBAŞI, *Sahaifü'l-Ahbar fî Vekayii'l-A'sar*, C. III, (Tercüme Nedim), İstanbul, 1285.
- NECEFÎ, Fahrüddin Musevî Erdebilî, *Tarihi Erdebil ve Danişmandan*, C. I, Tahran, 1388.
- NİŞANCI MEHMED PAŞA, *Hadisat (Osmanlı Tarihi ve Zeyli)*, (Haz. Enver Yaşarbaş), İstanbul, 1983.
- ORUÇ BEY, *Tarih*, (Haz. Adsız), (basım yeri ve tarihi yok).
- PEÇEVÎ, *Tarih*, C. I, (Hz. Fahri Ç. Derin-Vahit Çabuk), İstanbul, 1980.
- RIHTİM, Mehmet, "Azerbaycan Sufileri Halvetîler-Safevîler", *Azerbaycan Millî Elmler Akademisi Elmi Araştırmalar 1-2*, S. 5, Bakü, 2003, ss. 255-264.
- SAVAŞ, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik*, Ankara, 2002.
- SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul, 1999.
- SOLAK-ZÂDE, *Tarih*, C. I, (Haz. Vahit Çabuk), Ankara, 1989.
- SÜMER, Faruk, *Safevîler Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara, 1992.
- ŞEREFHAN BİTLİSÎ, *Şeref-Nâme*, (Rusça'ya çev. E.İ.Vasilyev), Moskva, 1976.
- TABAKOĞLU, Ahmed, "Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999.ss. 17-31.
- TANSEL, Selahattin, "Yeni Vesikalar Karşısında Sultan İkinci Bayezit Hakkında Bazı Mütalâalar", *Belleten*, C. XXVII/106, Ankara, 1963, ss. 185-236.
- TERBİYET, Memmedali, *Danişmendani Azerbaycan*, (Çev. İsmayıl Şems, Kafar Kendli), Bakü, 1987.
- TEVEKKÜLÎ, b. İsmail Erdebilî, *Safvetü's-Sefa*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya bölümü. No. 3099, No. 2123; İstanbul Belediyesi Ktp., Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları bölümü, No. 1.
- TOPKAPI SARAYI MÜZE ARŞİVİ (TSMA), No.E. 5469/1.
- TOPKAPI SARAYI MÜZE ARŞİVİ (TSMA), No. E. 11606.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, C. II, İstanbul, 1970.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II., Ankara 1998.
- VİCDÂNÎ, Sadık, *Tarikatlar ve Silsileler (Tamar-ı Turuk-ı Aliye)*, (Haz. İrfan Gündüz), İstanbul, 1995.

YAZICI, Tahsin, “Safevîler”, *İA.*, C. X, İstanbul, 1988, ss. 53-59.

-----, “Cüneyd-i Safevî”, *DİA.*, C. VIII, İstanbul, 1993, ss. 123-124.

YILMAZ, H. Kâmil, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiye Tarîkatı*, İstanbul, 1982.

YURT, Ali İhsan, *Akşemseddin (1390-1459), Hayatı, Eserleri*, İstanbul, 1994.